

О. Е. ЖОСАН

**ШКІЛЬНА НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ
ОКУПАЦІЇ 1941–1944 РОКІВ**

Досліджується один із складних і невивчених періодів історії формування змісту освіти у школах України, зокрема, визначаються основні проблеми шкільного підручникотворення під час німецької окупації. Особлива увага приділяється спробі частини української інтелігенції у складних умовах «нового порядку» реалізувати у змісті підручників патріотичні ідеї.

Ключові слова: зміст освіти, вітчизняна шкільна навчальна література, шкільний підручник, зміст підручника, підручникотворення.

А. Е. ЖОСАН

**ШКОЛЬНАЯ УЧЕБНАЯ ЛИТЕРАТУРА В УКРАИНЕ ВО ВРЕМЯ НЕМЕЦКОЙ
ОККУПАЦИИ 1941–1944 ГОДОВ**

Исследуется один из сложных и неизученных периодов истории формирования содержания образования в школах Украины, в частности, определяются основные проблемы создания школьных учебников во время немецкой оккупации. Особое внимание уделяется попытке части украинской интеллигенции в сложных условиях «нового порядка» реализовать в содержании учебников патриотические идеи.

Ключевые слова: содержание образования, отечественная школьная учебная литература, школьный учебник, содержание учебника, создание учебников.

A. E. ZHOSAN

SCHOOL EDUCATIONAL MATERIALS IN UKRAINE, 1941–1944

The most difficult and unexplored periods of the formation of educational content in schools of Ukraine, in particular, the main problems of creation of school textbooks during the German occupation are defined in the article. Special attention is given to attempt of Ukrainian clerisy who implement their patriotic ideas into school textbooks in difficult circumstances of «new order».

Keywords: educational content, domestic school educational materials, a school book, the content of school book, the construction of a school book.

Проблема розробки змісту освіти належить до «вічних» у педагогіці. Матеріальним виразником змісту освіти, засобом його реалізації є навчальна література, тому вдосконалення її якості – пріоритетне завдання розбудови національного шкільництва.

Питаннями становлення і розвитку вітчизняної навчальної літератури займалися Р. Арцишевський, Л. Березівська, Н. Богданець-Білокаленко, Л. Височан, А. Зякун, Г. Касьянов, О. Коваленко, Я. Кодлюк, В. Кузьменко, Н. Кузьменко, П. Мороз, В. Оліфіренко, О. Пасічник, Г. Розлуцька, І. Семперович, І. Смагін та ін. Наявний науковий фонд свідчить, що зміст, структура і тенденції розвитку шкільної навчальної літератури у ХХ ст. ще не були предметом системного історико-педагогічного дослідження.

Важливим, але не повністю осмисленим і майже невисвітленим в історії вітчизняної шкільної навчальної літератури є період німецької окупації України (1941–1944 рр.). Про це надзвичайно мало і скупо написано українськими дослідниками як в Україні, так і в діаспорі. Вивчення цієї проблеми у контексті розвитку освіти на окупованих територіях є актуальним і тому, що до цього часу існують суперечки щодо співпраці освітньої та наукової еліти України з німцями.

Загальна картина освіти в період німецької окупації, а також деякі відомості про навчальну літературу збереглися в різних періодичних виданнях, архівних фондах та у спогадах свідків. Ці питання у своїх історико-педагогічних дослідженнях вивчали Л. Задорожна,

П. Мазур, В. Оліфіренко, В. Офіцінський, К. Паньківський, Б. Равдін, А. Скоробогатов, Б. Соколов, Д. Титаренко, С. Хмара, С. Шевченко та ін. Проблема ж формування змісту шкільної навчальної літератури ще не досліджувалася.

Мета статті – визначити основні тенденції створення шкільної навчальної літератури в Україні в період німецької окупації 1941–1944 рр.

Навчання у школах в Україні під час окупації не припинилося, але пріоритетом для німецької влади стала початкова освіта та окремі напрямки середньої спеціальної освіти. Також було відновлено навчання у деяких вузах, проте їх спеціалізація свідчила, що німці сприяли переважно підготовці фахівців сільськогосподарського спрямування, окремих галузей промисловості та вчителів для початкових шкіл [2, с. 23; 9, с. 789]. Шкільною справою в окупованому місті займалися, як правило, відділ освіти міської управи та шкільна комісія «Просвіти» [15]. З перших же днів нацистської окупації вони зіткнулися з великими проблемами, адже в умовах війни кваліфікованих учителів бракувало через мобілізацію, евакуацію та просто винищення фашистами української інтелігенції.

Якщо взяти дві протилежні точки української землі – Львівщину на заході та Донеччину на сході, то побачимо спільну картину. Наприклад, у Галичині восени 1941 р. було відкрито, відповідно до національного населення, українські й польські школи, причому перших майже 3 тисячі [8, с. 119], почали діяти 10 українських гімназій, з вересня 1942 р. видавався журнал «Українська школа» [7].

На Донеччині ситуація склалася приблизно такою ж: з перших відносно мирних днів, коли фронт відкотився далеко на схід, активно почали відкриватися школи та спеціальні навчальні заклади. Наприклад, у Бахмутському районі 30 червня 1942 р. кінець навчального року відзначили 5 шкіл. До старших класів у цих закладах було переведено 877 учнів 1–3 класів, а з 4-х класів, які налічували 135 школярів, випущено з атестатами 113 учнів. У грудні 1942 р. у Бахмуті діяли вже 6 шкіл (з них 3 семирічки), в яких налічувалося 2500 дітей. Аналогічна ситуація складалася в Маріуполі, Краматорську, Горлівці та інших населених пунктах Донеччини. Зокрема, в Маріуполі діяли 19 початкових і середніх шкіл [13, с. 62].

Директивою рейхскомісаріату, виданою у вересні 1941 р., заборонялося користуватися навчальними планами, учнівськими бібліотеками, навчальними посібниками (фільмами, картами, картинками тощо), підручниками радянського періоду [10]. Виняток становили лише деякі навчальні книги з арифметики, природознавства та фізичної географії.

Німецькі окупанти розгорнули кампанію критики радянських підручників і методики викладання. Що ж ставилося у провину радянській системі навчання? Передусім – часта зміна методик і програм, низький рівень підготовки, високий відсоток комуністів серед директорів і викладачів шкіл, «спрямованість не на знання, а на відданість партії». Особливо нещадній обробці піддавалися предмети «Історія» та «Література» [1, с. 82–85]. У дечому німецькі педагоги на нашу думку, були праві, але, критикуючи радянську освітню систему, вони не згадували про те, що навчання у школах на окупованих територіях підпорядковувалося меті політичної соціалізації молоді. Г. Хасс називає дві причини, які привернули увагу окупаційних властей до освіти: 1) трудова повинність на окупованих територіях починалася з 14 років, а до цього віку молодь ніяк не була соціалізована; 2) воєнний час сприяв розвитку підліткової злочинності, а школа могла організувати і взяти молодь під контроль [14, с. 112].

У Кіровограді, наприклад, у вересні 1941 р. окупанти дозволили українській цивільній владі відновити діяльність частини культурних установ і освітніх закладів. Суттєвою перешкодою в цьому була зайнятість німецькими військами приміщень деяких шкіл, бібліотек і клубів під казарми та шпиталі. Проте протягом першого навчального року під час окупації відновилася робота більшості початкових шкіл Кіровоградської області. До кінця 1941 р. в Кіровограді діяли 12 шкіл із 33, у Новоукраїнці – 6, у Рівненському й Бобринецькому районах – по 36, в Олександрійському – 78. Для навчання дітей німецької національності в Кіровограді й Бобринці відкрилися німецькі народні школи [15].

У початкових школах області вивчалися арифметика, українська мова, вітчизнознавство, у частині з них – закон Божий. За ініціативою відділу освіти в Кіровограді діяли курси з вивчення німецької й української мов. У газеті «Кіровоградські вісті» регулярно друкувалися статті патріотичного та антибільшовицького спрямування, репортажі про різні події шкільного

життя. За участю членів похідних груп ОУН відновилися осередки «Просвіти», відродилося релігійне життя, місцева влада, зокрема, розпорядилася охрестити всіх дітей віком до 12 років [15]. Зазначені факти дають підстави для визначення певних особливостей змісту освіти і змісту навчальної літератури в ті роки.

У вересні 1942 р. у Харкові працювали 20 шкіл, у яких були задіяні 267 учителів і 158 осіб технічного персоналу. Усього в 1942–1943 р. відділ освіти Харківської міської управи зареєстрував 9 тисяч учнів. Освітньою діяльністю у місті займалося також і товариство «Просвіта». Створювалися методичні комісії для переробки та пристосування радянських підручників з метою використання у школах та для підготовки нових підручників: з історії для 3–4 кл. – В. Дубровський, 5 кл. – В. Державін, 6 кл. – А. М'якшин, 7 кл. – Б. Львов; з української мови: для 1–3 кл. – І. Крилов, 7 кл. – Ю. Шевельов та Д. Соловей. Проте німці не дозволили їх видання [12, с. 197]. Напевно, це було спричинено невідповідністю змісту цих підручників ідеологічним і політичним засадам діяльності німецької окупаційної адміністрації.

За даними дослідників [4; 6; 8; 13], значна частина підручників, підготовлених у ті роки українськими авторами, як правило, науковцями і висококваліфікованими вчителями-практиками, містила потужний методичний апарат, розроблений у кращих традиціях підручникотворення доби УНР та періоду «червоного» ренесансу.

У часи окупації були поширені патріотичні уявлення про українську школу. В одній із мариупольських газет друкувалася навіть концепція української національної школи, в якій відзначалося, що виховання молодого покоління має бути націоналістичним, а мета його – виплекати гармонійний вольовий тип українця, здатного до активного творчого життя. У такій людині має поєднуватися воля, характер, розум. Основною рисою національного виховання є національність і за змістом, і за формою. Виховання має здійснюватися шляхом героїчної національної культури. Прагнення до героїзму (прометеївська самопожертва в ім'я нації) – провідний принцип національного виховання. У школі в усьому повинен панувати національний дух, національна культура. Зауважимо, що німецька влада не мала відношення до цих концептуальних формулювань. Як виявив сучасний дослідник П. Мазур [5, с. 2], їх продуцентами був колишній член уряду УНР М. Стасюк, що редагував одну з мариупольських газет, та провідники українського антифашистського підпілля, яке на Донеччині очолював Є. Стахів. Всі члени мариупольського підпілля, як і М. Стасюк, були згодом знищені німцями. Фашистській владі, як і радянській, не потрібні були свідомі патріоти України.

У «Краматорській газеті» того ж часу містилися аналогічні погляди на українську шкільну справу. В одному з матеріалів краматорської районної управи за підписом В. Кириченка зазначалося, що не може бути жодних сумнівів у тім, що школа мусить бути суто українською, національною, що все навчання в ній провадитиметься тільки українською мовою, у процесі роботи дітям послідовно й невинно має прищеплюватися любов до всього українського – до борців за визволення своєї батьківщини від більшовизму, до української літератури, мистецтва, слова і фольклору [3, с. 3]. Зрозуміло, що німецька влада не дала цим ідеям розвитку. Не для того німці прийшли в Україну, щоб відроджувати українську духовність, яку перед тим жорстко нищила інша тоталітарна влада – радянська.

Аналіз легальної української преси в окупованій Східній Галичині провів В. Офіцинський, який серед багатьох аспектів дослідження зупинився на проблемах української освіти того періоду і прийшов до сумних висновків про дійсний її стан, зокрема, про те, що пріоритетний розвиток в освітній політиці окупаційного режиму отримували початкова та середня професійна освіта [7]. Отже, для німців важливою була початкова елементарна освіта для місцевого населення, а не середня і вища, оскільки їм потрібна була насамперед робоча сила.

У початкових школах запроваджувалося вивчення української мови, німецької, арифметики, природознавства, географії, співів, гімнастики, каліграфії та малювання [2, с. 24; 17]. Про це ми свідчить свідоцтво, видане відділом освіти Харківської міської управи випускниці початкової народної школи № 13 Леонтині Алксніс 30 червня 1943 р. [11]. Впровадження в українських школах викладання предметів, програми яких хоч і затверджувалися німецькою владою, але все ж таки розроблялися українськими фахівцями, зі змістом, що будувався переважно на українському матеріалі, зовсім не означало, що німці

підтримували відновлення української свідомості та самобутності серед населення. Таким способом вони прагнули лише швидко знищити все радянське, більшовицьке. Цими невеликими поступками скористалася національно свідомою частиною інтелігенції, що залишилася в окупованих містах і селах, за що їй заплатили дуже дорого – згодом тисячі патріотично налаштованих учителів, викладачів вузів та працівників органів управління освітою були розстріляні німцями.

Незважаючи на важкі умови життя та праці, педагоги ознайолювали учнів з перлинами української літератури. Як згадує Р. Рибальченко, завдяки своєму вчителю він ознайомився з такими відомими класичними творами, як «В дитинстві» Олександра Олеся, «Співець» Лесі Українки, «Сонце і хмари» Є. Гребінки, слухав про творчість М. Коцюбинського, І. Манджури, І. Нечуя-Левицького, А. Тесленка, В. Винниченка, Марка Вовчка, М. Вороного, С. Черкасенка, Я. Щоголева, М. Хвильового [11, с. 113].

Багато підручників для середньої школи в період німецької окупації так і не вийшли в Україні. Історію з підготовкою до друку двох із них описав донеччанин Д. Кислиця, який після закінчення Луганського педінституту навчався в аспірантурі Українського науково-дослідного інституту педагогіки в Києві, а під час окупації був директором київського видавництва «Українська школа» і входив до групи педагогів, що уклала шкільні підручники. За його споминами, на запрошення директора Київського педінституту В. Завітневича він долучився до укладачів навчальних книг і разом із М. Жовтобрюхом розробив підручник з української мови для 3 і 4 класів. Для перевірки німецькою владою ці підручники були відправлені в Берлін. Однак затверджувати їх та рекомендувати до друку окупанти не поспішали [4, с. 198]. Д. Кислиця пише: «Як поїхали наші підручники до Берліна, то там їм і жаба циці дала» [4, с. 205].

Проте маємо й інші приклади піручникотворення в ті роки. Під час німецької окупації в мариупольському видавництві ім. І. Франка накладом 2 тис. примірників був виданий буквар для 1 класу (до нього увійшли твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, Олександра Олеся), читанки для 3 і 4 класів, підручник німецької мови [13, с. 62]. В 1942 р. вийшла з друку «Читанка для 2 класу народної школи», яку уклали вчителі м. Слов'янська. Вона була видана в 1942 році. У передмові-керівництві книжки зазначалося, що матеріал до читання розташований за порами року. На перших сторінках вміщено кілька віршів, у яких говориться про любов до рідного краю, своєї мови. Учитель використає їх після вступної розмови з дітьми «про визволення України від більшовицького рабства великим німецьким народом» [6, с. 250]. У читанці є твори заборонених у радянський час письменників М. Чернявського, Олександра Олеся, Б. Грінченка, В. Самойленка, П. Куліша, Г. Шерстюка та ін. Подаються вірші та маленькі оповідання Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, М. Коцюбинського, Я. Щоголева. Крім того, тут є переклади з російської мови творів О. Пушкіна, М. Сибіряка, С. Бердяєва. Прикметно, що у читанці немає творів, які б так чи інакше возвеличували німецьких «визволителів».

У Краматорську складна ситуація з підручниками виправлялася так: місцеві вчителі склали нові підручники, міська друкарня виготовила їх і учні початкових шкіл здобули можливість нормально вчитися, маючи на руках книжку відповідного змісту. Щодо підручників для середніх і старших класів, де вивчалися кілька різних предметів, то німецька влада заборонила користуватися радянськими навчальними книгами. Натомість було рекомендовано підручники дореволюційні та доби УНР (наприклад, користувалися російськомовними «Стародавньою історією» та «Історією середніх віків» К. Іванова, «Історією середніх віків» Р. Віппера, «Ілюстрованою історією України» М. Грушевського, «Історією українського письменства» С.Сфремова та ін. [6, с. 252]).

Таким чином, помітно, що у різних регіонах України окупаційна влада по-різному ставилася до проблем піручникотворення і надавала авторам підручників різні права у цій діяльності, а також створювала педагогам неоднакові умови праці.

У галицькому «Видавництві шкільних книжок» планувалося у перші роки війни видати шкільні підручники, передбачені навчальними програмами. Для вирішення проблеми підручників для вузів місцеві українські освітяни хотіли відкрити «Українське наукове видавництво». Воно мало видавати підручники, підготовлені українськими науковцями, а також наукову літературу зарубіжних авторів, перекладену українською мовою. Та далі планів

робота не пішла. Згодом українці зрозуміли колоніальні наміри німців стосовно України. Народ побачив, що політика нацистської влади у Східній Галичині мала яскраво виражений антиукраїнський характер. Зазначений факт став головною причиною розгортання Руху опору у формі боротьби ОУН та УПА [7]. Приблизно така ж ситуація склалася і в інших регіонах. У Кіровоградській обл., наприклад, виникла розгалужена мережа націоналістичних підпільних організацій, які завдавали значних збитків німецьким окупантам. Саме в цей час німці вводять жорстоку цензуру змісту всіх видань, зокрема й навчальних.

Важливим є питання про мову, якою видавалася навчальна література. Більшість дослідників стверджують, що викладання у школах окупованої України здійснювалося українською мовою [2; 6–8; 12; 13]. Проте Б. Равдін наводить приклади видання та використання румуномовних і російськомовних підручників на Одещині [10]. Крім того, спонукає до роздумів інформація про те, що на півдні, зокрема в Одесі, де на останньому етапі німецької окупації поширювалася гімназійна освіта, робилися спроби реформи шкільної освіти: передбачався перехід на роздільне навчання хлопчиків і дівчаток, розроблялися зразки шкільної форми, вводилися правила поведінки для учнів тощо [17, с. 144–145]. Можемо припустити, що в різних адміністративно-територіальних одиницях, на які було розділено Україну, впроваджувалися різні моделі освіти, а відповідно й різні моделі навчальної літератури.

Подані вище факти свідчать певною мірою про справжні плани нацистів стосовно майбутнього України. А якщо до цього додати факт, описаний істориком К. Шляховим, то картина вимальовується дуже сумна. На початку 1942 р. міська управа Кіровограда звернулася до німецької влади з пропозицією назвати місто Тобілевичами. Про це повідомила газета «Український голос», але німці не погодилися на перейменування міста. З якихось причин їх влаштувала назва «Кіровоград» і вони заплющили очі на її походження [16]. Головна причина, на нашу думку, полягала в тому, що до планів окупантів не входило існування територіально єдиної України, не кажучи вже про її державність. Тому вони не могли допустити появи на карті країни назв, пов'язаних з її історією і культурою.

У трагічний для України час німецької окупації освіта, хоча й у скороченому вигляді, продовжувала функціонувати, задовольняючи потреби українського населення. Певна група інтелігентів у важких умовах нацистського «нового порядку» реалізовувала свої національно-патріотичні ідеї. З'явилися нові навчальні книги, в яких на перше місце висувалися завдання формування патріотично налаштованих молодих українців; до школи були повернені твори провідних українських письменників XIX – XX ст., заборонених радянською владою; розроблялися патріотично спрямовані концепції навчання і виховання молодого покоління. Але німецька влада, як і комуністична, не давала можливостей повноцінно розвиватися та реалізуватися цим процесам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дацишина М. В. Учебники от Гитлера: программа нацистов по социализации молодежи на оккупированных советских территориях / М. В. Дацишина // *Alma Mater (Вестник высшей школы)*. – 2011. – № 1. – С. 80–88.
2. Задорожна Л. Стан української освіти в період німецької окупації. 1941–1943 рр. / Л. Задорожна // *Історія в школі*. – 1999. – № 11–12. – С. 23–29.
3. Кириченко В. Відмінні риси нової школи / В. Кириченко // *Краматорська газета*. – 1942. – № 99. – С. 3.
4. Кислиця Д. Світе ясний. Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині / Д. Кислиця. – Оттава, 1987. – 453 с.
5. Мазур П. Маріуполь. Школа в роки окупації (1941–1943) / П. Мазур // *Донеччина*. – 1999. – 7 жовтня.
6. Оліфіренко В. В. Підручник з української літератури: історія і теорія / В. В. Оліфіренко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 324 с.
7. Офіцинський В. Політичний розвиток Східної Галичини у складі Німеччини у 1941–1944 рр. (за матеріалами періодичних видань) / В. Офіцинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ofitsynskyu.uzhgorod.ua/book4.htm>
8. Паньківський К. Роки німецької окупації / К. Паньківський. – Нью-Йорк–Торонто, 1965. – 480 с.

9. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) / Потильчак О. // Архіви окупації 1941–1944. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 782–790.
10. Равдин Б. Мама мыла пилораму? стабільний учебник времен оккупации / Б. Равдин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/document/545595.htm>.
11. Рибальченко Р. К. Підкови на снігу: спогади про війну, враження / Р. К. Рибальченко. – Х.: Курсор, 2006. – 285 с.
12. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Х.: Прапор, 2006. – 376 с.
13. Титаренко Д. Стан освіти на Донеччині в 1941–1943 рр. за матеріалами окупаційної періодичної преси / Д. Титаренко // Схід. – 2000. – № 1. – С. 61–63.
14. Хасс Г. Германская оккупационная политика в Ленинградской области (1941–1944) / Г. Хасс // Новая и новейшая история. – 2003. – № 6.
15. Шевченко С. Окупація: невідомі аспекти / С. Шевченко, С. Хмара // Сурма (на сайті «Кіровоградський край») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kir-kray.do.am/publ/3-1-0-577>
16. Шляховий К. В. Топонімічна політика української міської влади у період німецької окупації Кіровограда 1941–1943 рр. / К. В. Шляховий // Кіровоградський краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.regionalmuseum.kr.ua/ashl/shl_u.html.
17. Dallin A. Odessa, 1941–1944. A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule. Iași; Oxford; Portland: The Center for Romanian Studies, 1998. – P. 142–146